

Hoofstuk 5

Die Calvinisme in die beginjare

5.1 Staatkundige en kerklike ontwikkelinge

Nadat Keiser Karel V die Nederlande in die geheel onder sy gesag gebring het, het hy alles in sy vermoë gedoen om elke afwyking van die Rooms-Katolieke leer in die lande onder sy heerskappy, te bestry. Interessant is dat dit, onder andere, beteken het dat alle Jode uit sy gebiede moes padgee.

In die Duitse deel van sy ryk het Karel V min sukses gehad, want in die Duitse lande was daar 'n duidelike verdeling tussen Lutherse en Rooms-Katolieke vorste. In die Skandinawiese lande het Swede in 1527 die kerklike verbintenis met die Rooms-Katolieke Kerk verbreek; in 1536 skep Denemarke ruimte vir die Lutherse hervorming met Noorweë kort op hulle hakke.

In 1534 het Koning Hendrik VIII die Engelse kerk onttrek uit die Rooms-Katolieke Kerk, omdat die pous sy kinderlose huwelik nie wil ontbind nie. In Switserland het Heinrich Bullinger ná Zwingli se dood in 1531 die leiding in Zürich oorgeneem en die selfstandige Züriche standpunt ten opsigte van die Lutherse hervorming gehandhaaf.

In Frankryk is geleidelik, vanaf 1523, al meer van vervolgings gebruik gemaak om kritiek op die Rooms-Katolieke Kerk te onderdruk. In 1533 moet Johannes Calvin uit Parys vlug nadat hy die rektor, Nicolaas Cop, gehelp het met die opstel van 'n voordrag waarin Erasmus en Luther aangehaal is. In 1536 verskyn die eerste uitgawe van Calvin se *Institutio christianae religionis* en kort daarna word hy deur Farel gewerf om te help met die Hervorming in Genève.

In 1540 word die nuutste monnikeorde, die *Societas Jesu* met Ignatius van Loyola as hoof, deur die pous goedgekeur en ingestel. Die nuwe orde wou deur toegewyde prediking, sielsorg deur die biege en strydvaardige diens, die opkoms van die nuwe ketterye stuit. Reeds in 1542 begin die *Societas Jesu* in Nederland werk.

Die geleidelike deurwerking van die Hervormde denke het meegebring dat Karel V eers in 1522 en daarna in 1525 sterk onderdrukkende maatreëls teen die ket-

ters afkondig. Juis hierdie onderdrukkende maatreëls beteken dat baie Hervormingsgesindes uit Nederland padgee om buite Nederland, in Wesel, Emden, die Paltz, London en Danzig 'n tuiste te vind. Miskien vanweë die vroeë druk op die afwykende mening, het daar nooit in Nederland 'n Nederlandse Hervormer opgestaan soos Calvyn dit vir Frankryk en Knox dit vir Skotland was nie.

5.2 Die Nederlandse vlugtelinggemeentes tot 1570

In die tyd van die Kerkhervorming moet terdeë rekening gehou word met 'n staatkundige stryd wat in baie opsigte die agtergrond van die kerklik-godsdienstige stryd vorm. Hierdie staatkundige stryd word gevoer aan die een kant deur die landsowerheid wat met krag die ideaal najaag van 'n sterk gesentraliseerde staatsgesag en staatseenheid waar alles en almal aan die vors onderwerp is. Aan die ander kant staan die adel, die gewestelike en die stedelike owerhede wat elk sy eie privilegies, regte en voorregte wil behou. Die feit dat daar nie so iets soos 'n grondwet bestaan nie (dit is 'n agtiende-eeuse 'ontdekking'), het beteken dat die balans deur beide parte eerbiedig moes word. Geleidelik egter vanaf 1544 begin Karel V sy sentraliserende opvattinge deurvoer en word die partikularistiese opvatting teruggedruk. Dit beteken ook dat die laere owerhede, wat plek-plek die Hervorming goedgesind was, gedwing word om hulle opvattinge te hersien.

'n Verdere faktor wat die situasie in Nederland verander, is dat Keiser Karel tot in 1544 selde of ooit in Nederland gewoon het en sy suster, Maria van Hongarye as landvoogdes laat optree. Sy het heelwat simpatie met die Hervorming en besonder veral vir Erasmus. In 1544 woon Karel V egter, vanweë sy konfrontasiepolitiek ten opsigte van Frankryk, in Nederland. Aangesien Karel V aanvaar dat daar net een, amptelike staatsgodsdienst kan wees, spreek dit vanself dat hy sterk teen enige afwykende mening sal optree. So is 'n nuwe maatreël ingevoer waarvolgens die Rooms-Katolieke Kerk en owerheid ten nouste saam sou optree teen die Hervorming. Dit maak die vooruitsigte vir die Hervorming nie gunstig nie.

Dié toenemende druk beteken dat heelwat Hervormingsgesindes die land verlaat. Dit word aangehelp deur die feit dat die ekonomie in die tyd sterk agteruitgegaan het, dat daar in die Vlaamse stede groot armoede was en omdat die owerhede swaar belastinge hef ter wille van Karel V se voortdurende oorloë.

Hoewel dit moeilik is vas te stel hoeveel Nederlanders hulle vaderland verlaat het, word die getalle as beduidend aangegee. So ontstaan daar buite Nederland verskillende sentra wat vir die groei en voortgang van die Hervorming in Nederland van groot belang was.

5.3 Oos-Friesland: Emden

Een van die belangrike sentra was Emden wat aan die noord-oosgrens van Nederland geleë was. Die sentrum verkry sy belangrikheid vanweë die werk wat daar gedoen is deur die Poolse edelman, Johannes a Lasco. Gebore in 1499 ontvang hy 'n deeglike opvoeding. Omdat hy van die begin van sy lewe bestem was vir 'n kerklike loopbaan, word hy grotendeels opgevoed deur sy oom, die aartsbiskop van Gnesen by Krakau. Ná studie te Rome en Bologna keer hy in 1518 terug na Pole en danksy die steun van sy oom, vorder hy vinnig op die hiërgiesse leer van die kerk.

Tog lê sy belangstelling meer by die studie en in 1523-1524 is hy in Basel waar hy Erasmus ontmoet en onder sy invloed kom. In Basel kom hy ook in aanraking met manne soos Farel, Oecolampadius, Pellicanus en andere wat deur hulle Humanistiese, anti-Rooms-Katolieke opvattinge groot invloed op hom uitoefen. In 1525 moet a Lasco terugkeer na Pole waar die Hervorming aan die opkom is. In hierdie tyd begin hy om Luther en Zwingli se werke te lees en geleidelik maak hy hom los van die Rooms-Katolieke Kerk. In 1538 word 'n biskopsetel hom aangebied, maar hy sien nie sy weg oop om dit te aanvaar nie. Met goedkeuring van die koning, met wie hy sy opvattinge bespreek, verlaat hy Pole en swerf dan rond in Switserland en Duitsland. So ontmoet hy Albert Hardenberg, raak met hom bevriend en gaan saam met hom na Leuven, waar hy hom by 'n klein kring Hervormers aansluit. Daar vind hy 'n eggenote en kom tot die oortuiging dat hy met die Rooms-Katolieke Kerk moet breek. As die groep Hervormers deur die Rooms-Katolieke owerhede onder druk geplaas word, breek a Lasco met die Rooms-Katolieke Kerk en vlug in 1540 na Oos-Friesland.

In Emden word a Lasco die sentrum van die Hervorming en word daarin gesteun deur die vorstin. So slaag a Lasco daarin om 'n gemeente rondom hom te versamel. Die invoering van die Interim-reëling deur Karel V, nadat hy die Protestantse vorste by Mühlberg verslaan het, word tot 1549 in Emden vertraag, maar dan moet a Lasco Emden verlaat. In 1554 keer a Lasco weer terug en word hy weer Superintendent van die plaaslike gemeente, want in Emden het die vlugtelingen deel geword van die landskerk. Dit was veral moontlik omdat daar byna geen taal- of leerverskil was nie. Interessant is om te vermeld dat die Franse en Engelse vlugtelingen in Emden afsonderlike, eiesoortige gemeentes in Emden vorm. Daar was geen leerverskil met die landskerk nie, maar die taal- en kultuurverskil het eie kerklike organisasies moontlik en nodig gemaak.

Ná 1554 word die Emdense kerk algaande 'n besondere sentrum ten behoeve van die wordende Hervormde Kerk in Nederland. Die belangrikste manier waarop Emden gehelp het, was deur die voorsiening van predikante. Dit was moontlik, omdat baie predikante na Emden uitgewyk het om daar 'n toevlugsoord te vind.

Daarby het die Emdense kerk talle adviese en raadgewings aan die jong gemeentes gestuur. So kan verwys word na 'n besoek van Herman Moded van Antwerpen in 1563, waartydens hy gevra het hoe die verkiesing en bevestiging van ampsdraers gereël moet word. Met 'n ander geleentheid is geoordeel dat 'n predikant aan 'n vaste werkkring verbind moet wees en nie mag rondswerf nie.

Verder het Emden ook 'n belangrike rol gespeel, omdat daar predikante opgelei is. Dit was belangrik, omdat nie alle voornemende predikante na Duitsland of Switserland vir hulle opleiding kon gaan nie. In Emden was daar twee Latynse skole waar die nodige kennis van Latyn, Grieks en selfs Hebreeus opgedoen kon word. Die predikantsopleiding self was prakties in dié sin dat die studente onderrig ontvang het van die diensdoende predikante. Verder het hulle reëlmatig die *Coetus*-vergadering ('n vergadering van die diensdoende predikante vir die regering van die kerk) bygewoon. Dié *Coetus* het op die gesette tyd as toelatings-vergadering opgetree. Emden se vername posisie word nog onderstreep deur die feit dat die eerste Sinode van die Nederlandse kerk in 1571 daar gehou is.

5.4 Die vlugtelinggemeentes in Engeland

Die vriendelike houding van koning Hendrik VIII teenoor die vlugteling uit Europa het meegebring dat talle Nederlanders na 1544 na Engeland vlug. Hendrik VIII het die vlugteling ook verwelkom omdat hulle, oor die algemeen, baie bygedra het tot die stimulering van die ekonomie. Kerklik-godsdiensstig gesproke was die situasie minder gunstig, want Hendrik VIII was wel anti-Rooms maar nie pro-Hervorming nie. Dit het beteken dat die vlugteling nie die moontlikheid gehad het om eie gemeentes op te rig nie. Ná Hendrik se dood regeer sy onmondige seun en opvolger Eduard VI van 1547-1555. Twee raadgewers van die koning – die Hertog van Somerset en Thomas Cranmer, die Aartsbiskop van Canterbury – stuur sake dan in 'n Hervormde rigting. Deur hulle toedoen kom verskillende vastelandse Hervormers na Engeland, onder andere Peter Alexander, Bernard van Ochino, Petrus Martyr Vermiglio, Martin Bucer uit Straatsburg en ook Johannes a Lasco.

Die eerste vlugtelinggemeente vir Nederlandssprekendes word in London gevestig waar daar ongeveer 4 000-5 000 vlugteling was. In 1550 gee Eduard VI goedkeuring vir die oprigting van so 'n vlugtelinggemeente waarvan a Lasco die Superintendent sou wees, bygestaan deur nog vier predikante wat ook die Franssprekendes moet versorg.

Vir die koning het ook die gedagte gegeld dat hierdie gemeente met die Austin Friarskerk wat aan hulle gegee is kragtens koninklike oktrooi, as 'n voorbeeld sou dien vir die Engelse staatskerk wat nou in 'n Calvinistiese rigting gestuur is.

Naas Utenhove is Martin Micron as predikant beroep en spoedig is vier ouderlinge, onder andere Utenhove, gekies en 'n viertal diakens. Naas Micron is Gualterus Delenus as predikant aangestel en vir die Franssprekende Franciscus Riverius en Richardus Gallus.

In 1551 publiseer die gemeente 'n stuk getitel, *Compendium doctrinae de vera unicaque Dei et Christi ecclesia, eiusque fide et confessione pura: In que Peregrinorum Ecclesia Londini instituta est, auctoritate atque assensu sacrae Maiestatis Regiae*. Dit was nie 'n belydenisskrif nie, maar eerder 'n soort apologie waarmee die gemeente wil aantoon, vanuit die omskrywing van die wese van die kerk as sodanig, dat die gemeente skriftuurlik en regtens bestaan en optree. Die stuk is vertaal onder die titel, *Een kort begriip der leeringhe van de warachtighe ende eenighe Ghemeynte Gods ende Christi enz.* Hierdie stuk moes vervolgens deur elkeen, wat lid van die gemeente wou word, onderteken word.

In 1551 verskyn in London ook 'n vertaling van die Emdense Kategismus wat deur a Lasco in 1546 opgestel is. Die groot kategismus met sy 250 vrae en antwoorde is in 1552 en later grotendeels verdring deur 'n klein kategismus met 134 vrae en antwoorde wat deur Micron opgestel is.

In 1553 verskyn 'n ander werk onder die titel, *Eene korte ondersoekinghe des ghehoofs, over deghene die haer tot de Duytsche gemeente: die te Londen was, begheven wouden. Wtghestelt door de Dienaers der selver*. Hoewel dit nie duidelik is wie die skrywer is nie, word in 41 vrae en antwoorde die hoofsaak van die leer uiteengesit wat 'n aankomende lidmaat moet onderskryf. Van belang is ook om daarop te let dat ouderling Utenhove hom besig gehou het met die opstel van 'n berymde Psalmboek vir gebruik in die erediens. Reeds in 1551 verskyn die eerste 25 berymde Psalms. Die kerkinrigting en die orde van die erediens is gereël volgens die uiteensetting van a Lasco, die bekende *Forma ac ratio* en Micron se *De christelike ordinancien*.

In hierdie vormgewing van die kerklike struktuur en godsdiensoefening is in hoofsaak die Geneefse en Straatsburgse voorbeelde gebruik. 'n Interessante reëling hier is die sogenoemde profesie. Dit het plaasgevind tydens die godsdiensoefening op Donderdagmôres (die gemeente het drie maal per week saamgekom, twee maal op Sondag, met die tweede samekoms op Sondaes 'n bespreking van die Kategismus). Op Donderdae, ná die prediking, het die predikant die ouderlinge en almal wat vrae mag stel uitgenooi om te sê wat 'in de predicatiën der voergeraden weken geschenen heeft niet rechtelick, oft donckerlick, oft niet ghenoechsaamlick, van den Dienaer des Wordts wat geleit te wesen. Oft ooc dat eenichsins eeniche twijfelachticheit in de herten der broederen, soude moghen ghegeven hebben'.

Vir 'n uur lank het die predikant dan hierdie vrae beantwoord. Hierdie gebruik is van Zwingli in Zürich oorgeneem waar hy geoordeel het, teenoor die Dopers en Fanatici dat die gewone lidmaat nie bevoeg is om die Skrif uit te lê nie, omdat hy nie die grondtale ken nie. Die lidmaat kan egter wel, nadat die predikant/profeet/dienaar vanuit die Woord gepraat het, kritiek uitspreek.

Die Nederlandse vlugtelinggemeente se rustige bestaan is versteur deur die dood van Eduard VI in Julie 1553. Hy word opgevolg deur sy suster Mary Tudor, 'n oortuigde Rooms-Katolieke prinses wat met geweld die Rooms-Katolieke Kerk en leer wou herstel. Dit het beteken dat die vlugteling Engeland weer moet verlaat. Reeds in September 1553 het a Lasco, Micron en Utenhove Engeland verlaat.

Ná Mary Tudor se dood het haar halwe suster Elizabeth I die troon in 1558 bestyg. Onder Elizabeth se Protestantsgesinde regering het die vlugtelinggemeente in London weer opgebloei. Die gemeente is herstel onder Elizabeth, hoewel die onbeperkte vryheid wat Eduard aan die gemeente gegee het, nie gehandhaaf is nie. Die gemeente is ingevoeg onder die geheel van die Engelse kerk en moes tevrede wees om onder die toesig van die biskop van London te staan.

In die tweede periode staan die gemeente hoofsaaklik onder die bediening van Petrus Delenus, Utenhove, Adriaan van Haemstede en Edmund Grindall as Superintendent wat vanaf 1559 ook Anglikaanse biskop van London was. So het die gemeente in die nuwe bedeling voortbestaan. Naas die Londonse vlugtelinggemeente, het verskillende ander vlugtelinggemeentes in Engeland ontstaan, te wete Sandwich (in 1561 gestig) en Colchester wat in 1562 gestig word omdat Sandwich nie al die vlugteling kan hanteer nie. In 1565 word die gemeente Norwich gestig vanweë die groot getal vlugteling. In 1582 was daar meer as 4 600 Nederlandssprekende vlugteling in Norwich. In 1567 word die gemeente Maidstone gestig, in 1568 die gemeente te Yarmouth, in 1572 dié te Stamford en nog 'n paar op kleiner plekkies.

Die invloed van hierdie Engelse vlugtelinggemeentes kan moeilik bepaal word. Tog kan daarop gewys word dat die *Confessio Londinensis* die oudste Nederlandse geloofsbelijdenis was en eers deur die *Confessio Belgica* van 1561 verdring is. Die *Klein Kategismus* van London is eers na 1611 deur die *Kort Begrip* van Faukelius verdring, maar was voor daardie tyd wyd gebruik.

5.5 Frankfort en die Paltz

Frankfort en die Paltz, met Heidelberg as hoofstad, was aanvanklik nie 'n gebied waarheen die vlugteling uit Nederland beweeg het nie, omdat dit te ver van Nederland was. Daarby was die godsdienstig-kerklike klimaat aanvanklik ook nie gunstig nie. In 1555 verander die situasie in die Paltz as Otto Hendrik die landsvors word

en in 1556 die biskoplike regering afskaf. In 1559 word Frederik III die keurvors en as hy die Hervorming in die Switserse gees begin bevorder. Dan kom daar ook vlugteling. Hierna ontstaan daar twee Nederlandssprekende gemeentes, naamlik te Frankfort am Main en Frankenthal. Die gemeentes in Heidelberg, te St Lambert en Schoenau was Franssprekend.

In 1554 is die eerste vlugtelinggemeente, hoofsaaklik vlugteling uit Engeland, onder leiding van Vallerandus Pollanus in Frankfort gestig. Die vlugteling het nie alleen 'n eie kerkgebou en pastorie van die stadsraad ontvang nie, maar hulle geloofsbelydenis en kerkorde is ook onveranderd aanvaar deur die raad. So vorm hulle 'n eie kerk in Frankfort. Daarmee is die beginsel van vlugtelinggemeentes in Frankfort aanvaar. As a Lasco in 1554 in Frankfort kom, word 'n aparte, Nederlandssprekende vlugtelinggemeente gevorm wat sy lewe na die model van die Londense gemeente inrig.

Opvallend is dat die vlugtelinggemeentes heelwat probleme met die Lutherse stadspredikante ervaar het wat nie waardering vir die Calvinistiese gemeentes gehad het nie. In 1561 verander die posisie egter en besluit die magistraat dat die vlugtelinggemeentes alleen kan voortbestaan as hulle sowel in die leer as die godsdiensoefening volkome met die Lutherse opvattinge konformeer. Hierdie beslissing het feitlik op verbanning neergekom. Die meerderheid van die gemeente het met hulle predikant, Petrus Datheen, na Frankenthal verhuis.

5.6 Frankenthal

Die uitnodiging na die Paltz waar Keurvors Frederik III der Fromme, regeer het, het beteken dat daar in 1562 in Frankenthal weer 'n gemeente tot stand kom. In Frankenthal word aan die gemeente wat uit ongeveer sestig families bestaan het, volledige godsdiensvryheid verleen. Daar word in die ooreenkoms gestel:

Zum andern, die weil dise verjagten all numehr der pfalz Unterthanen Ire aigne Kirchen zu Groszfrankenthal haben und darinnen von notwendigkeit Irer mutterspraach wegen, die predig der H Evangelie auch Administration der H Sacramenten derselben Irer spraachen eigenschafft nach zu hören und Christlich zu üben gebrauchen meussen...

moet hulle hulleself tog onderwerp aan die kerklike orde soos dit in die Paltz gebruik is. Daarby moes hulle predikante deur die *Kirchen Räte* van die Paltz aanvaar en toegelaat wees, voor hulle hulle dienswerk kon doen. Hierdie voorwaardes is toe so aanvaar.

Hierdie formulier is deur verskillende sinodes gewysig, die laaste keer deur Dordt in 1619.

Die formulier bestaan allereers uit 'n didaktiese deel wat taamlik somber en ernstig is en tekenend is van die ernstige tye waarin Micron geleef het. Dan word die instelling, oorsaak en pligte uiteengesit. Die nugterheid waarmee hierdie formulier praat, is tipies van die tyd waarin dit ontstaan het.

5.7.2 Die Psalmberyming

Die sing van berymde Psalms en geestelike liedere is deel van die Kerkhervorming. Aanvanklik is gebruik gemaak van Luther se Duitse Psalmberymings. Terselfdertyd is ook gebruik gemaak van Doperse liedere en vertaling in Nederlands van oorspronklike Latynse kerklike liedere soos die aandgesang *Christi qui lux es et dies*, daarnaas ook die *Stabat mater* en die *Te Deum laudamus*.

In 1540 verskyn te Antwerpen die Souterliedekens (Souter = psalter = Psalms) en die berymde Psalms van Willem van Zuylen van Nijevelt. Hy het daarvoor gebruik gemaak van die Nederlandse vertaling van die Vulgata wat in 1528 verskyn het. Die wysies was gewone 'wêreldse' wysies wat dikwels nie baie paslik was nie. Tog was die Souterliedekens baie populêr. Interessantheidshalwe kan Psalm 23 hier weergegee word:

Die Heer almachtich mi regeerte
Gheen dinc sal mi ontbreken
Hi my ten velde heeft ghekeert
Bi lustighe waterbeeken.

Heeft mi ghenoot: mijn siel behoet
Bekeert door zijn ghenaden.
Gheleydt met spoet Door zijn name goet
Op zijn gherechte paden.

Die Souterliedekens wat nooit kerklike goedkeuring ontvang het nie, was tog baie populêr en is selfs tot in die negentiende eeu nog gebruik, onder andere deur die Voortrekkers.

Met die koms van Calvinistiese predikante na Nederland, is in die godsdiensoefeninge die Psalmberyming van Joh Utenhove gebruik. Hy het in 1551 'n eerste vyf en twintig berymde Psalms gepubliseer en in 1561 'n honderdtal, hoofsaaklik vir die Londonse gemeente. Daarnaas is die beryming van Lucas de Heere van sewe en dertig Psalms en agt Psalms van Marot en Beza ook baie gebruik. In 1566 het Petrus Datheen se Psalmberyming die lig gesien. Hierdie beryming was 'n verwerking

van die Franse Psalmberyming van Marot en Beza. Marot het, op aandrang van Calvyn, eers dertig en toe weer twintig Psalms berym. Beza het toe die oorblywende honderd berym. Die musiek vir dié Psalms is deur die komponiste Claude Goudimel, Louis Bourgeois en Claude le Jeune geskryf. Dit is op hierdie melodieë wat Datheen sy beryming baseer het. Sy beryming van Psalm 23 lui soos volg:

Myn Godt voedt my als mijn Herder ghepresen
 Dies sal ick geenes dincks behoeflijck wesen.
 Int groene gras seer lieflijck hy me weydet
 End aen dat soet water hy my gheleydet
 Hy verquict mijn ziel, die zeer is versleghen
 Om zijns naems will, leyt hy my in zijn weggen.

Die Psalmberyming, hoewel as beryming van mindere gehalte as dié van Utenhove, het spoedig algemene aanvaarding gevind. In 1568 het die Convent van Wesel hierdie beryming vir algemene gebruik aanbeveel. Die aanbeveling is so herhaal tot by die Sinode van Dordt in 1619. Die Psalmberyming het tot in 1775 die algemene gebruiklike gebly en is toe vervang.

5.7.3 Die Heidelbergse Kategismus

Die Heidelbergse Kategismus het sy ontstaan te danke aan Keurvors Frederik III van die Paltz wat in 1559 die amp aanvaar het. Sy voorganger, Otto Heinrich, het in die Paltz, waar verskillende teologiese rigtings deurgewerk het, vir die Lutheranisme gekies, die Württembergse Kerkorde daar ingevoer en Lutherse teoloë by die universiteit aangestel. Tog wou hy ook aan die ander opvattinge 'n bestaansreg gee. In sy organisasiewerk is Otto Heinrich veral bygestaan deur Melanchton wat self uit die Paltz afkomstig was en selfs twee maal, in 1546 en weer in 1557, 'n professoraat te Heidelberg aangebied is. Deur sy advies is die universiteit op 'n Hervormde basis georganiseer. Melanchton het vir die Paltz 'n gematigde Lutheranisme voorgestel wat oopgestaan het na die Calvinisme. Die *Confessio Augustana* is as die dogmatiese basis aanvaar. Dit het meegebring dat Heidelberg protestantse geleerdes van verskillende rigtings getrek het.

Otto Heinrich se beleid het nie juis kans gehad om vrugte af te werp nie, omdat hy betreklik vroeg dood is. As Frederik III Keurvors word, woed daar in Heidelberg 'n heftige Nagmaalstryd tussen die militante Lutherse professor, Tilemann Heshusen, en 'n Calvinistiese diaken, Wilhelm Klebitz. Aanvanklik probeer Frederik om die twee partye met mekaar te versoen en hy vra selfs die advies van Melanchton. In sy antwoord (*Responsio Ph Mel ad quaestionem de controversia Heidelbergensi*, 1 Nov 1559) adviseer Melanchton vrede, gematigheid en eenvoud en waarsku hy

teen ekstremisme en die gebruik van skolastiese slimmighede om die Nagmaal uit te lê. Dit was, terloops, Melanchton se laaste uitspraak oor die Nagmaal en hierin kom hy feitlik met Calvyn ooreen in sy verstaan daarvan. Frederik III se poging slaag nie en daarom het hy sowel Heshusen as Klebitz afgedank. Hy belê dan 'n openbare debat oor die Nagmaal in Junie 1560. Nadat hy self ook heelwat studie gedoen het, besluit hy in Augustus om die formule van Melanchton, wat ruimte laat vir die Calvinistiese opvatting, die vaste norm vir sy vorstedom te maak.

Frederik III, ook genoem 'der Fromme', was een van die edelste figure onder die vorste van Duitsland. Nie alleen was hy 'n diep-gelowige mens nie, maar het hy alles in sy vermoë gedoen om die saak van kerk en opvoeding voortgang te laat hê. Hy word die eerste Calvinistiese vors in Duitsland en hoewel hy gedreig word dat die voordele van die Vrede van Augsburg in 1555 hom nie sal geld nie, hou hy voet by stuk. Hy het self in 1566 by die Ryksdag van Augsburg sy geloof bely en verklaar dat hy eerder sy kroon sal prysgee as om teen sy geloofsopvattinge te handel. Hy het sy persoonlike opvattinge in geskrif nagelaat – dit kan gesien word as 'n verklaring van die Heidelbergse Kategismus. Dit is in 1577 deur sy seun Johan Casimir gepubliseer.

Sy besluit om die Calvinisme te aanvaar, het beteken dat hy ook 'n duidelik geformuleerde belydenis moes laat opstel. Hy het hierdie taak opgedra aan Zacharias Ursinus (1534-1583), toe professor in die dogmatiek aan die Heidelbergse universiteit. Ursinus, wat sy naam 'Bär' na die gewoonte van die tyd ver-Latyns het, is op 18 Julie 1534 te Breslau gebore. Van 1550-1557 studeer hy te Wittenberg onder Melanchton. In 1557 vergesel hy Melanchton na die godsdiensgesprek by Worms en besoek saam met hom ook Heidelberg. Vandaar reis hy na Switserland en Frankryk en leer Bullinger en Petrus Martyr ken in Zürich en Calvyn en Beza in Genève. Daar word hy deeglik ingelei in Calvyn se denke. By sy terugkeer word hy beroep na Breslau, maar bly in Wittenberg. Ná Melanchton se dood in 1560 gaan hy na Zürich met die bedoeling om hom daar te vestig. In 1561 word hy na Heidelberg as teologiese professor beroep en bly daar tot 1576 met die dood van Frederik III. Hy word dan deur Frederik se opvolger, Ludwig VI, wat weer na die Lutheranisme terugkeer, afgesit en uit die land verjaag. Hy vestig hom dan te Neustadt an der Hardt en vestig daar 'n bloeiende teologiese opleiding. Daar is hy op 6 Maart 1583 op betreklik jeugdige leeftyd oorlede. Ursinus was 'n groot geleerde, nie 'n man van aksie nie, maar van groot geleerdheid en opvallende vroomheid. Sy belangrikste werk naas die Kategismus as 'n kommentaar op die Kategismus en 'n verdediging van die Calvinistiese belydenis teen die Lutherse *Formula Concordiae*.

Ursinus het waarskynlik in 1562 die opdrag gekry om die Kategismus te skrywe. Hy het twee ontwerpe opgestel wat deur 'n kommissie onder voorsitterskap van die

Keurvors beoordeel is en saamgevoeg is. Op aandrang van die Keurvors is die Skrifverwysings toegevoeg. Die voltooide Kategismus is in Januarie 1563 aan 'n Sinode in Heidelberg voorgelê en sonder wysigings aanvaar. In Januarie 1563 is die Kategismus amptelik ingevoer. Gedurende 1563 is drie amptelike uitgawes van die Kategismus uitgegee. Maar daar is 'n interessante variasie ten opsigte van Vraag en Antwoord 80 wat die Rooms-Katolieke mis beskrywe 'as 'n verloëning van die enige offer en lyding van Jesus Christus, en 'n afgodery wat vervloek is'. In die eerste uitgawe kom die vraag en antwoord nie voor nie; die tweede uitgawe het 'n gedeeltelike antwoord en die derde uitgawe die antwoord soos dit tans daar staan. Die vraag en antwoord is ingevoeg as 'n antwoord op die besluite van die Rooms-Katolieke Konsilie van Trente. Dit is, interessant genoeg, die enigste skerp en polemiese opmerking in die hele Kategismus en word deur sommige teoloë, vanweë die skerpheid daarvan, betreur. Dit het daartoe gelei dat die latere Rooms-Katolieke Keurvors van die Paltz, Karl Philip, in 1719 die Kategismus verbied het. Hy moes die verbod egter spoedig wysig.

Die Heidelbergse Kategismus is met 'n dubbele doel opgestel, naamlik as 'n riglyn vir die godsdienstige onderrig van die jeug én as 'n kerklike belydenisskrif. As Kategismus is dit 'n meesterstuk wat nog nie oortref is nie. As belydenisskrif is dit seker die populêrste en mees algemeen aanvaarde van al die Calvinistiese belydenisskrifte. Calvin se opvattinge word hier met omsigtige gebalanseerdheid gestel – dit blyk veral uit die manier waarop die leer van die uitverkiesing gestel word. Die uitverkiesing word hier gestel as 'n bron van nederigheid, dank en troos (vgl 1, 31, 53, 54). Niks word gesê oor 'n dubbele uitverkiesing of 'n ewige dekreet van verwerping of van beperkte versoening nie (vgl 37).

Die Kategismus volg, ná die twee inleidende vrae, die driedeling van die Brief aan die Romeine. Die eerste deel behandel die sonde en die ellende van die mens (3-11, vgl Rom 1:18-3:20); die tweede deel behandel die verlossing deur Jesus Christus (12-85, vgl Rom 3:21-11:36) en die derde deel die dankbaarheid (86-129, vgl Rom 12-14). Die tweede deel is die omvattendste en bespreek die Apostoliese Geloofsbelijdenis en die sakramente, terwyl die derde deel die Tien Gebooie en die 'Ons Vader'gebed uitlê.

Die indeling van die Kategismus in 52 Sondagsafdelings word die eerste maal gevind in die vierde uitgawe daarvan in die Paltz in 1563. Die geskiedenis van die Kategismus is ook interessant. Ná die invoering daarvan in die Paltz is die nie algemeen aanvaar nie. Veral van Lutherse kant is dit skerp aangeval omdat dit 'ketterye' van Zwingli en Calvin sou bevat het, terwyl die Jesuïete hulle veral aan Vraag en Antwoord 80 gestoot het. Die Lutherane wat die Kategismus aangeval het was

die vorste Karl II van Baden en Christoph van Württenburg, terwyl die teoloë Heshusen, Matthias Flacius, Brentius en Andreae daarteen gepolemiseer het.

Ursinus het byna dadelik 'n uitleg en verweer van die Kategismus opgestel, wat vanaf 1584 saam met die Kategismus uitgegee is. Frederik III is vanweë sy Kategismus gedreig en beskuldig van kettery. Daar is ook 'n poging aangewend om hom en die Paltz uit te sluit uit die reëlings van die Vrede van Augsburg in 1555. Selfs Keiser Maximiliaan II het hom hieroor betig. Met die Ryksdag te Augsburg (1566), het Frederik homself en sy Kategismus verdedig en gestel dat daar niks anders in staan as in die Bybel self nie. Daarby was hy oortuig dat die Skrifbewyse nie weerspreek kan word nie. Hy verklaar egter dat hy bereid is om die Kategismus te verander as uit die Woord van God iets beters na vore gebring kan word. Sy verdediging het so 'n indruk gemaak, dat die saak daar gelaat is. So ontvang die Kategismus 'n gewettigde staanplek, al is die Calvinistiese kerk eers in 1648 amptelik in Duitsland erken.

Ná Frederik III se dood, het sy opvolger, Ludwig VI (1576-1583), die Kategismus afgeskaf, die Calvinistiese teoloë uit die Paltz weggejaag en Luther se Kategismus en die *Formula Concordiae* weer ingevoer. Wanneer Johan Casimir egter Regent word in die Paltz, word die Heidelberger en die Calvinistiese kerk heringevoer.

Die Dertigiare Oorlog het ook in die Paltz verwoesting meegebring. In 1622 is die Paltz deur Tilly verwoes en daarin gevolg deur Turenne, Melac en andere. In 1685 beland die Paltz selfs onder 'n Rooms-Katolieke owerheid. Dan verlaat dui-sende gelowiges die land om hulle onder andere in Amerika te vestig. In die negentiende eeu, met die unifikasie van die Lutherse en Calvinistiese kerke, is 'n gesamentlike Kategismus in Heidelberg in gebruik geneem.

Die Heidelberger het in die Calvinistiese kerke in Duitsland algemene aanvaarding gevind en wel in Oos-Friesland, Jülich, Kleef, Berg, Wupperthal, Bremen, Hesse, Anhalt, Brandenburg en Pruise, terwyl dit ook in Hongarye, Pole en in Switserland in St Gall, Schaffhausen en Berne aanvaar en gebruik is. In Nederland het die Kategismus algemene aanvaarding gevind en die Kategismusse van a Lasco en Calvyn, wat die Nederlandsprekende deel van die kerk betref, verdring. Die Sinodes van Emden (1571) en Dordt (1574) het in navolging van die Konvent van Wesel, die gebruik aanbeveel. Dan word besluit dat die predikante met die middagdiens in 52 Sondae die Kategismus aan die gemeente sal uitleë.

Die Arminiane het in die sewentiende eeu gevra vir 'n hersiening, maar die Sinode van Dordt (1619) het op 1 Mei 1619 die Kategismus gehandhaaf en gestel

dat de leer, in den Catechismus van den Paltz begrepen, in alles met Gods Woord was overeenstemmende, en dat in denzelven niets was begrepen, 't welk zoude schijnen, als daarmede niet overeenkomende, te moeten veranderd of verbeterd worden; en dat dese Catechismus

een zeer welgesteld kort begrip was der rechtzinnige Christelike leer, zeer wijselijk in orde gebragt, niet alleenlijk naar 't begrip der teedere jonkheid, maar ook tot bekwame onderwijzing dergenen die tot hunne jaren waren gekomen. En dat dezelve derhalve met groote stichting in de Nederlandsche kerken mocht geleerd, en in alle manieren behoorde gehouden te worden.

Ook in die Engelstalige wêreld is die Kategismus aanvaar deur die Skotse kerk en in Engeland, waar dit later deur die Kategismus van die Westminster Assembly van 1636 vervang is.

Uit die omvangryke literatuur word verwys na:

Haitjema, Th L 1962. *Die Heidelbergse Catechismus*. Wageningen: H Veenman & Zonen NV.

Oberholzer, J P 1986. *Die Heidelbergse Kategismus*. Pretoria: KITAL.

Schaff, P 1919. *The Creeds of Christendom with a history and critical notes*. New York: Harper & Brothers Publishers.

5.7.4 Die vlugtelinggemeentes langs die Ryn

Baie van die Nederlandse vlugteling het, wanneer hulle in Duitsland gekom het, hulle eenvoudig by die daar bestaande gemeentes aangesluit, omdat daar nie 'n taal- en kultuurverskil was wat 'n afsonderlike kerklike gemeenskap genoodsaak het nie. In ander gevalle is daar egter wel Nederlandssprekende vlugtelinggemeentes gevorm, wat dan onder die sorg van die plaaslike kerke te staan gekom het. Dit bly opvallend dat nêrens in die sestiende eeu die oprigting van vlugtelinggemeentes, wat deur die taal en kultuur van die vlugteling bepaal en noodsaaklik gemaak is, as 'n bedreiging vir die eenheid van die kerk gesien is nie.

Van die vlugtelinggemeentes langs die Ryn kan genoem word dié te Keulen, wat ongeveer in 1566 gestig is. Aangesien Keulen nog in hoofsaak Rooms-Katoliek gebly het, moes die vlugteling versigtig wees. In die begin het die Nederlanders maar ingeskakel in die Duitse gemeente, maar vanaf 1571 vorm die Nederlandssprekendes 'n eie afdeling binne die gemeente en dan groei die gemeente.

In die stad Aken was daar ook vlugteling, hoofsaaklik Franssprekendes uit Antwerpen. By hulle het ook Nederlandssprekendes aangesluit. Omdat Aken egter 'n Rooms-Katolieke stad was, is hulle aanvanklik geduld so lank hulle nie aandag getrek het nie. In 1558 en 1559 word die vlugteling onder druk geplaas en uiteindelik gedwing om te bewys dat hulle goeie Rooms-Katolieke gelowiges is, of Aken te verlaat.

Vanaf 1544 was daar ook Nederlandse vlugteling wat na Wesel uitgewyk het. Dan reeds is Wesel 'n Protestantse stad. Die toeloop van vlugteling bring mee dat die stadsvaders 'n belydenis laat opstel wat die Weselse leer weergee en die Anabaptisme afwys. Al die vlugteling moes die belydenis onderskryf en, hoewel dit sterk oorhel na die Lutherse kant, het hulle dit tog aanvaar. Dan word 'n kerkgebou aan die vlugteling toegewys, waar in Frans gepreek is. Die sakramente moes egter in die Lutherse stadsgemeente onder leiding van 'n Lutherse predikant ontvang word. Ook hier het die Lutherse predikante druk aangelê om die Calvinistiese vreemdelinge te verdryf en in 1557 is die vlugteling voor die keuse geplaas om die Lutherse geloofsbelydenis te aanvaar of weer verder te gaan. In die laat sestigerjare het 'n groep Nederlandssprekendes na Wesel uitgewyk en daar 'n gemeente gevorm wat egter nooit 'n eie predikant gehad het nie en waarskynlik deur die Lutherse stadspredikante versorg is. Naas Wesel was daar ook gemeentes te Goch en Emmerik wat tot in die laat-sewentigerjare bestaan het.

5.8 Samevattend

Die vlugtelinggemeentes het 'n groot invloed op die gang van die Hervorming in Nederland gehad. Hier hoof 'n mens alleen te dink aan die invloed van manne soos a Lasco, Micron en Datheen, asook Utenhove en Delenus. Deur hulle is die denke en opvattinge van Calvyn, Bullinger en die Switserse Hervormers verbrei in die vlugtelinggemeentes en vandaar weer na die Nederlandse kerk. So kon die Nederlandse kerk put uit die volle breedte van die Calvinistiese Hervorming.

Oor hierdie periode kan die volgende boeke geraadpleeg word:

- Lindeboom J 1950. *Austin Friars: History of the Dutch Reformed Church in London 1550-1950*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Van Schelven, A A 1908. *De Nederduitsche Vluchtelingenkerken der XVIIe eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de reformatie in de Nederlanden*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.